

ЕНИСЕЙ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ — Енисей өзені бойында табылған, ежелгі түркі сына жазуымен жазылған ескерткіштер.

Олар қазіргі Хакасия, Тыва, Таулы Алтай республикалары аумағынан, Красноярск өлкесінен, Лена өз. бойынан, Енисей, Абақан, Кемчик, Кем, Оя, Элегест өзендері бойындағы қорғандардан табылған

Жалпы саны — 150.Ғалымдардың анықтауынша, Е. ж. е-нің көпшілігі хронологиялық тұрғыдан 6 — 10 ғ-ларда жазылған. Бұғытастарға, арнайы дайындалған құмдақ тастарға, жартастарға, сонымен қатар әшекейлі алтын, күміс ыдыс-аяққа, металл айналарға, тиындарға, т.б. заттарға қашалған.

Қырғыз қағанатына тән Енисей жазу ескерткіштері

С.Е.Малов V-VI ғасырға жатқызады.

В.Томсен мен П.М.Мелиоранскийлер VI-VII ғасырға жатқызады.

Л.Р.Қызласов IX-X ғасырларда жазылған деп есептейді

В.В.Радлов VII-VIII ғасырларды қамтиды дейді

Ең үлкені Уйбат өзені аңғарынан табылған. Уйбат III деп аталатын ескерткіш 478 таңбадан тұрады.

Білге қаған (көнетүркіше *Arslan Bilge qaγan*; қыт. 毗伽可汗 — *Бике кыхан, Могилян*) (683—734) — Түрік Елінің 717—734 жж. билік құрған қағаны. Ол 683 ж. Орхон өзені бойындағы Өтүкенде туған. Құтлық қағанның (Елтерістің) үлкен ұлы, Күлтегіннің ағасы. Шешесі Елбілге қатұн. «Ашина» текті.

Түрік Елінің бірегей тұлғасы атанған ол інісі Күлтегінмен бірге елдің қамы, жердің тұтастығы үшін күресіп, көшпелілер тарихында ұлы империяның іргесін бекітті. Ол күллі көшпелілер империясының тұғырын сомдап, түрік тектес этностардың бірлігін сақтай отырып, елдің мұңы, жердің қамы үшін «түнде ұйықтамай, күндіз отыра алмай» күресті.

Білге Қаған Ескерткіші

Білге Қаған Ескерткіші - Орхон түркі жазба ескерткіштерінің ішіндегі көлемі мен мазмұны жағынан ең үлкені әрі аса ірі “мәңгі тас” (көне түркі тілінде — “Беңгү таш”) қатарына жататын ескерткіш кешен. Күлтегін ескерткішінен 0,5 км жерде орнатылған. Білге Қаған Ескерткіші мен Күлтегін ескерткішін орыс ғалымы Н.М. Ядринцев тауып (1889), оны белгілі түркітанушы В.В. Радлов Дания ғалымы В. Томсен анықтаған әріптік жүйемен оқыды (1894). Білге Қаған Ескерткішін А. Аманжолов, Ғ. Айдаров, т.б. ғалымдар әр қырынан қарастырып, зерттеген. Ескерткіш Екінші Шығыс Түрік қағанатының атақты қағаны — Білге қағанға арналған. Көне түркі бітік жазуындағы Білге қаған есімі қытай жазбарында рі-кіа, мо-кі-ліен, то-гі-лап [могилен] т.б. кездеседі. Сол себептен ғалымдар “Білге қаған” лауазымы, ал “Могилиен, могилян” — оның өз аты дейді

Тоныкөк (Тоңыұқық) - Екінші Шығыс Түркі қағанатының негізін қалаушылардың бірі, оғыз тайпасынан шыққан ұлы дана, заманында Түркі қағанатының үш бірдей қағанына уәзір болып, түркі елінің халқын көбейтіп, жерін кеңейтуге үлкен үлес қосқан кемеңгер. Көшпелілер тарихында артында өшпес атақ даңқын қалдырып; ақыл парасатына, қол қайратына, көрегендігіне табындырып; ел жұртының қасіретін, қуанышын, ерлігі мен елдігін тасқа жыр ғып қашап, мәңгілік мұра қалдырған Тоныкөктей тұлға болған емес.

Тоныкөк (646-738) –көне түркі қағанатының бас қолбасшысы, қағанабызы (кеңесші). Көк түркілердің ақ сүйектер әулетінен. Жастай Қытай императорлар мектебінде дәріс алған. Одан соң алты—жеті жылдай мемлекет қызметін атқарады. 679 жылғы көтерілісте түркілерді қолдағаны үшін түрмеге отырғызылады. Қандастары арасында зор беделге ие болады. Соны өз мақсаттарына пайдаланбақ болған қытай билеушілерінің арам айласы іске аспай, арнайы тапсырмамен жіберілген Т. келген бетте-ақ көтерілісшілер қатарына қосылады. Әйгілі әскербасы көне дүниенің кемеңгер көсемдерінің бірі болған, Оның терең ойлы сөздерінде зор отансүйгіштік пен көрегендік рух бар.

Күлтегін жазуы — ежелгі түркі жазба ескерткіші. Моңғолиядағы Қарабаласаған қаласының қираған орнынан солтүстікке қарай 40 км жерге, Орхон өзені бойындағы Эрдени Цзу монастырының (8 ғасыр) жанына орнатылған. Ескерткіштің биіктігі 3,15 м., ені 1,34, қалыңдығы 0,41 м. Тас бағана бес бұрышты қалқан тәрізді, қырларында айдаһардың суреттері мен қаған таңбалары бейнеленген. Күлтегін ескерткіші туралы алғашқы мәліметтер 19 ғасырдағы батыс зерттеушілерінің еңбектерінде жариялана бастады. Екі құлпытастағы құпия жазуларды түркітанушылар көпке дейін оқи алмай келді. Ғалымдар арасында тастағы белгісіз жазуларды көне кельт, гот, грек, славян, Скандинавия, финн, тіпті моңғол немесе қалмақ жазулары деген тұжырымдар болды.

«Мен, Білге Тонкөк, табғаш (қытай) елінде тәрбиеленіп өстім. Түркі халқы ол кезде табғаштарға бағынышты еді» деп жазылған. Бұдан Тонкөктің түрк тайпасы көсемдерінің бірінің баласы екені анық аңғарылады. Өйткені ол кезде көшпелілердің тек ел басыларының қытайға аманатқа берген балалары ғана император сарайында оқып, тәрбиелене алған.

- Енисей өзені аңғарынан құпия жазуы бар құлпытастар табылғаны туралы алғашқы хабарды Н.К.Видзен, С.У.Ремезов, сондай-ақ Сібірде айдауда жүрген швед офицері И.Т.Страленберг пен немістің белгілі ғалымы Д.Г.Мессершмид, т.б. бергенін XVIII ғасырдың бас кезінде жазған мақалалары мен хаттарынан білеміз.
- 1893 жылғы қарашаның 25-күні Дания корольдік ғылым академиясының мәжілісінде Вильгельм Томсен ғылыми әлемді дүр сілкіндірген мәлімдеме жасады. Ғалым Орхон мен Енисей өзендері бойынан табылған ескерткіштердегі құпия жазуды оқудың кілтін ашқандығын хабарлады. Ғалымның ең алдымен оқыған сөздері «тәңірі» және «түрік» деген сөздер екен.
- Дәл осы кезде академик В.В.Радлов та өз бетінше ізденіп, руна жазуының он беске жуық әрпін анықтап алған еді. Арада көп уақыт өтпей, В.В.Радлов Орхон өзені бойынан табылған үлкен тастардағы мәтінді толық оқып, аударып шықты.
- Орхон жазба жәдігерліктерін ұзақ жылдар бойы түбегейлі зерттеген білікті ғұламалар М.Жолдасбеков пен Қ.Сартқожаұлының бірлесіп жазған ірілі зерттеуі жарық көрді.
- Л.Н.Гумилев Орхон жазба ескерткіштерін «Көк түріктердің өздері туралы» жазған шежіресі деп біледі

Талас жазулары

Талас жазулары - Қазақстан мен Қырғызстан шекарасы өңірлеріндегі Талас өзені бойынан табылған көне түркі ескерткіштері . Олар , негізінен , V-VII ғасырлар аралығына жатады . Көбінесе , қойтастарға , жартастарға , бұйымдарға жазылған . Қазіргі кезде бұл аймақтардағы Талас ескерткіштерінің саны 30-ға жетеді .

1932 жылы Талас өзені бойындағы Ашықтас деген жерден төрт қырлы ағаш таяқшаға ойылып жазылған көне жазуы табылды .